

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІНДАРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЗОРОАСТРИЗМ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

¹С.Т. Сейдуманов, ²Е.Қ. Қасабекова

АҢДАТПА

Мақалада қазақ халқының діндарлық дәстүрлеріндегі зороастрлық элементтері сондай-ақ, қазақ халқы мен зороастрлардың мәдени және рухани байланыстары, ұқсастықтары, ерекшеліктері жайында сөз қозғалады. Зороастрлық элементтердің мән-мағынасына көңіл бөлінеді. Жаһандану заманында ұлттық кодты сақтап қалу, ұлттық және рухани құндылықтарды жоғалтпай оларды дамыту және зерттеу-зерделеу жарқын болашаққа апарар маңызды мақсат-мүдделердің бірі болып отыр. Өткенге оралу, тарихты зерттеу, тарихи жәдігерлерді қайта қарастыру, рухани жаңғыру және жаңа әрі тың көзқарастарға бет бұру ізденістер мен уақыт талабы десек те болады. Кез келген халықтың өзіндік мәдениеті, рухани болмысы, рухани әлемі болары хақ. Әсілінде, ешқандай халық жеке дара тарихи, саяси-экономикалық байланыстарсыз оқшауланып өмір сүре алмайтыны секілді, мәдениет те өзара ықпалсыз, байланыссыз бола алмайды.

Түйін сөздер: зороастризм, элемент, түркі, қазақ, рухани әлем, мәдениет, дәстүр.

Мақала №AP08855962 «Заманауи ислам философиясы жаңа гуманитарлық білім ретінде: дискурс және праксис» (2020-2022) ғылыми жобасы аясында орындалған.

^{1,2} Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Қасабекова Е.
enlik78@rambler.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сейдуманов С.Т.,
Қасабекова Е.Қ.
Қазақстанның діндарлық
дәстүрлеріндегі зороа-
стризм элементтері // Адам
әлемі. – 2022. – No. 2 (92).
– Б. 163-172.

Элементы зороастризма в религиозных традициях Казахстана

Аннотация. В статье рассмотрены элементы зороастризма в религиозных традициях казахского народа, а также культурные и духовные связи, сходства, особенности казахского народа и зороастрийцев. Особое внимание уделяется значению зороастрийских элементов в казахской культуре. Одной из важнейших целей в эпоху глобализации является сохранение национального кода, а также его развитие с учетом национальных и духовных ценностей, которое ведет к светлому будущему общества. Возвращение в прошлое, изучение истории, переосмысление исторических реликвий, духовное возрождение и прийти к новым взглядам – это требование времени. У каждого народа своя особенная культура, духовный быт и идеологический мир. Известно, что ни один народ не может существовать изолированно без отдельных исторических, политических и экономических связей, точно также ни одна культура не может существовать без взаимного влияния и взаимосвязи. Если посмотреть на значение слова “культура, то культура-это совокупность духовных ценностей, накопленных человечеством на протяжении веков.

Ключевые слова: зороастризм, стихия, тюркский, казахский, духовный мир, культура, традиции.

Zoroastrian Elements in the Religious Traditions of Kazakhstan

Abstract. The article examines the elements of Zoroastrian in the religious traditions of the Kazakh people, as well as cultural and spiritual ties, analogies, features. Special attention is paid to

the importance of Zoroastrian elements. One of the most important goals in the era of globalization is the preservation of the national code, as well as its development, taking into account national and spiritual values leading to a bright future. Returning to the past, studying history, rethinking historical relics, spiritual rebirth and turning to new views are requirements of the time. Each nation has its own special culture, its own spiritual life and ideological world. It is known that no nation can exist in isolation without separate historical, political and economic ties, just as no culture can exist without mutual influence and interconnection. If you look at the meaning of the word «culture», then culture is a set of spiritual values accumulated by mankind over the centuries.

Key words: Zoroastrism, Element, Turkish, Kazakh, Spiritual World, Culture, Traditions.

Kіpіcне

Еліміздің тәуелсіз ел болғанына 30 жыл толды, осы уақыт аралығында ғылым-білім саласы мен басқа да даму барысында қандай жетістіктерге қол жеткізгенімізді зерделейтін уақыт жетті. Еліміздегі «Рухани жаңғыру» сынды бағдарламалар өткенімізбен қауыштырып, тарих қойнауынан сыр ақтарып, өткенге бұрылып жаңа көзқарастарға қол жеткізуге өзіндік үлесін тигізді. Қазақ халқының рухани әлеміндегі діндарлық дәстүрлерінің ішіндегі зороастрлық элементтер мен олардың қазақ халқының ұстанатын салт-дәстүрлері ұқсастықтары мен ерекшеліктері тақырыбы да осы бағдарламасының аясындағы өзекті тақырыптардың бірі екенін ескере отырып, аталмыш тақырып тұрғысында сөз өрбітіп, ой толғауды жөн көрдік. Қазақ халқы мен қазақ тілінің қазіргі жай-күйі, қазақ халқының мәдениетінің қазіргі деңгейі, діни көзқарасы мен оның тарихи өткені толыққанды әрі сындарлы зерттеулерді қажет етеді. Көшпелі қазақ елінің біртұтас халық болып қалыптасуына дейін, яғни монотеистік дін исламның таралуына дейін немесе мұсылмандыққа толық мойынсынғанға дейін бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткерді. «Қазақтардың тарихының арғы түркілік кезеңінде әртүрлі діни наным-сенімдердің орын алғанын жасырын емес, өйткені нақты тарихи дәлелденген фактілерге жатады. Сонау Шамандық (бақсылық) пен Тәңіріге сенуге арқа сүйеген кезеңінен басқа Зороастризм, Будда, Христиан діндері қазақтың кең даласында өзінің кейбір

көріністерін танытып отырған дәуірлер болғанын айта кету керек. Ал әруаққа сену, қасиетті жерлер мен аңдарды қадірлеу дәстүріміз үшін өзінше бір төбе» [1]. Исламның келгеніне дейін қазақ жерінде бірқатар діни наным-сенімдер қазақ халқының ұстанатын дәстүрлі ислам дінінде жоғарыда айтылған діни сенімдердің элементтері де аз емес. Осы этно-зерттеуші, ғалым Шоқан Уәлиханов тәңіршілдік пен шаманизмді ұқсас сенімдер деп қарастырған, оған дәлел ретінде келесі тұжырымдарды оның жазбаларынан байқауға болады: «Тәңіршілдіктің бойында түркі халықтарының көптеген діни тәжірибесі ұштасқан. Олар Тәңірі мен құдайлардың айтқанымен жүріп қана қоймай, қоршаған әлемнің мәнін де тануға тырысты. «Табиғат пен адам, өмір мен құпияға толы дүние. Адам мен табиғаттан асқан қандай керемет бар?», [2] – дейді.

Жоғарыда тоқталып өткеніміздей, мақаланың негізгі тақырыбына арқау болып отырған ұзақ уақыттан бері зерттеліп келе жатқан барлық түркі халықтарына ортақ ежелгі діндердің бірі – Зороастризм мен Авестада кездесетін түркілік элементтер мен тілдік ұқсастықтар. Зороастризмді зерттеуші ағылшын ғалымы Мэри Бойс «Зороастрийцы. Вера и обычаи» атты кітабында: «Зороастризм шамамен 3500 жыл бұрын Азия елдерінде пайда болған бұл үш қуатты Иран империясының мемлекеттік діні болды және көптеген ғасырлар бойы билік жүргізді» [3. 4 б.], – деп сипаттама береді. Мэри Бойс «Зороастризм діні қаншалықты құдалауда болса да, дін ретінде өзін сақтап қалған

діндердің бірі ретінде мәні орасан зор, сондай-ақ Таяу Шығыста пайда болған иудаизм, христиандық және исламға өзіндік ықпалы болды» [3. 4 б], - дейді. Осы орайда қазіргі заманауи тілдегі «дәстүрлі ислам» ұғымын мысалға алуға болады. Яғни қолданыстағы кейбір салт-дәстүр, жоралғылардың ислам дінінде жоқтығы және оның сонау зороастризм, шаманизм, тәңіршілдік элементтері екенін байқауға болады. Мысалы, отпен аластау, жеті шелпек пісіру, әруақтарға табыну, суға, айға, аспанға қатысты наными-сенімдер жоғарыдағы діни сенімдердің элементтері болып табылады. Осылардың біраз бөлігі исламдағы «ширк» ұғымы «Аллаға серік қосу» болып саналса да, еліміздегі заманауи термин «дәстүрлі исламда» қолданыстағы жоралғылар болып табылады. «Дәстүрлі ислам» – деп ислам үрдістерінің қазақи салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының үйлесімді қолданыс табуын айтады. Мысалы, отпен аластап, отқа май құю, Тәңіріге табыну және тағы басқалар исламда жоқ, дегенмен халық арасында кеңінен кездесетін элементтер. Кез келген халықтың рухани құндылықтары өз алдына жеке мәселе. Осындай рухани құндылықтарымыздың бірі ол діни көзқарастар мен діни түсініктер екені даусыз. Авестадағы зороастрлық элементтердің, исламдағы рухани құндылықтардың зерттеліп, зерделенуі де бекер емес екені де оның ұлттық кодты, бірегейлікті, құндылықтарды танудағы рөлін ел басындағы басшылар айтып келеді. Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің қазіргі тарихи кезеңдегі тәуелсіздік мәселесінің тарихи маңызына арнаған тұжырымдамалық мақаласында жоғарыдағы іргелі рухани құндылықтарға ерекше маңыздылық береді [4]. Рухани құндылықтарды зерделеу арқылы халықтың болмысын, тарихын, сырға толы құпияларын ашуға болады.

Қазақстанда осындай мәселелерді зерттеуге, тарихтың сырлы қойнауын ақтаруға бағытталған Рухани жаңғыру,

Ұлы даланың жеті қыры секілді бағдарламалар осындай тарихы терең келелі мәселелерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақалада: «Біздің кіндігіміз жеті атамызбен ғана жалғасып жатқан жоқ, онан арғы Үнді мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен жалғасып жатыр. Осынау қанатын кең жайып, жанарын алысқа салатын қазақ рухы әзірге өз деңгейінде парақталмай келеді. Арийлер деген атпен ұлы мәдениеттер жасап, ұлы мемлекеттер құру үшін бір кезде Үндістанға қарай бет алған тайпалар», - деп жазылған [5]. Осы орайда шығатын негізгі түйін қазақ халқының тамыры мен тарихы өте тереңде жатқандығында болып отыр.

Авеста мен Зороастризм тақырыбы сан ғасырлар бойына зерттеліп келе жатқан ауқымды әрі маңызды тақырыптардың бірі. Дегенмен де аталмыш тақырып әлі де жан-жақты зерттеліп, зерделеніп, сараланып отырған жайы бар. Тақырыпты зерттеуші-ғалымдар шетедік және отандық ғалымдар: Х. Бартоломе, М. Бойс, А. Дюпперон, Е.Э. Бертельс, И.С. Брагинский, В.С. Соколов, Е.А. Дорошенко, В.И. Абаев және отандық ғалымдардан Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, С.А. Қасқабасов, Р.А. Алшанов, А.М. Қыраубай, С. Оспанов, М.С. Орынбеков, Е. Тоқболат, С. Ақатай, М. Бұлытай, Е. Оңғаров, А. Әбдірасилова және т.б. жатқызуға болады.

Әдіснама

Ғылыми таным құбылысының құрамдас бөлігі болып табылатын қоғамдық-саяси үдерістерді, діндарлық дәстүрлері құбылысын талдауда тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын байыптаудың маңызы әдіснамалық бағдар етіп алынады және қазіргі кезеңдегі жаңғыру үдерістерді байыптаудағы кейбір әдіснамалық жаңашылдықтар орын алады. Мәселен, әлеуметтік зерттеулерде соңғы уақытта кеңінен қолданыла бастаған институционалдық және

факторлық талдау әдістерінің өзара синтезі қоғамдағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың өзара әрекеттестігін айқындайды және олардың рухани-мәдени жаңарудың барысына тигізетін әсер ету үдерістерін зерттеуде жан-жақты зерделеу әдісі ретінде пайдаланылады. Мақалада зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құратын тәсілдерге – дін философиясындағы сыни сараптау, салыстырмалы талдау және өркениеттік мәселелік-теориялық зерттеу әдістері жатады. Мақалада отандық ғалымдардың діндарлық жөнінде жасаған зерттеу жұмыстарының нәтижелері мен діндарлық жөнінде берген әлеуметтанулық және статистикалық материалдары қолданылады.

Негізгі бөлім

Негізінен діндарлық дәстүрлер мен жалпы мәдени, рухани ұқсастықтар мен ерекшеліктер тартымды әрі қызықты тақырыптардың бірі. Исламға дейінгі қазақ даласын мекендеген тайпалар туралы көптеген тарихи деректерде беріледі, оған дәлел ретінде келесі ғалымның пайымына назар аударсақ, ғалым, философ М.С. Орынбеков: «Мәдени мұраны зерттеушілердің анализі бойынша қазақ топтырағында түркілер, парсылар, соғдылар, моңғолдар мен басқа да халықтардың өмір сүрген. Түркі қағанаты осы тайпалардың басын қосып оның дамуына зор үлес қосты» [6], –дейді. Осы сөздерге көз жүгірте отырып, қазақ даласын мекен еткен тайпалардың арасындағы мәдени, тілдік, тарихы ұқсастықтар мен ерекшеліктердің болуы заңды құбылыс екені мәлім. Олай дейтін себебіміз сайын даланы мекен еткен халықтар арасындағы тілдік, мәдени, рухани құндылықтар байланыстардың болуы орынды жайт. Зерделеуімізді ары қарай Зороастризм дінінің ұғымдары Авеста, Заратуштра секілді бірқатар сөздермен өрбіте отырып, Авеста тілі мен қазақ тілін байланыстыратын тілдік үндестіктер, діни, мәдени ұқсастықтарға тоқталамыз.

Авеста – зороастрлық дін өкілдерінің қасиетті діни кітабы. Зороастрлықтардың өмір сүру үрдісі, тыныс-тіршілігінің, салт-дәстүрлерінің жиынтығы. Авеста тарихын зерттеген мамандардың ішіндегі қазақ ғалымдарының арасынан алғашқылардың бірі болып қалам тартқан Әлкей Марғұлан. Ә.Марғұлан өзінің «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде: «Авеста шығармасы көне түркілерге тікелей ортақ мұра. Бұл қасиетті кітапқа бастан-аяқ арқау болған Тұран даласының тыныс-тіршілігі. Ондағы дәуір тынысы, өмір болмысы, оқиғалар желісі қазіргі қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениеті, дәстүр-салты, әдеп-ғұрпы сабақтасып жатқаны байқалады» [7], – деп тұжырымдама жасайды. Авеста сөзінің мағынасына зер сала отырып, оның қазақ тілінде абаста, ал баста яғни «Авеста» сөзінің өзі бастау дегенді білдіреді деген пайымдар бар. «Авеста» «әу баста», «ау баста» деп «басын» білдіреді. Философия ғылымының докторы Сапар Оспанов «Авеста» атауына «Ескі түркі тілінде көбіне сөз 2-3 дыбыстан аспаған. Бұны «түбір сөздер» немесе «моносиллабтар» дейді. Біздің сөздеріміздің түбірі өзгермейді, ал жалғаулықтар түбірдің ыңғайына қарай өзгереді. Бізде түбірді өзгертпеу үшін жалғаулар -лар, -лер, -дар, -дер деп келеді. Сондықтан біз тіл археологиясын қазуымыз керек. «А» деген дыбыс ертеде «шексіз», «ұзақ» деген сөз. Біз айтып отырған «Абастаның» біріншісі «А», «анооу басынан» басталатын нәрсе. «Бастау» деген басы. Енді «Абастаның» соңғысы «шексіз уақытқа кететін» деген мағына. Сонда «Абаста» баяғыдан жаралған, қазіргі бар нәрсе, шексіз болатын нәрсе туралы ұғым. Тәжіктер «Авеста» деп емес, «Абаста» [8] деген пікір айтады. Яғни мәңгіден басталып, мәңгіге жалғасуы деген мағынаны білдіреді деседі. Келесі тоқталатын маңызды Зороастризм дінінің басты қаһарманы – Заратуштра.

Заратуштра – кім деген сұраққа жауап іздесек, Зороастризм дінінің абызы, пайғамбары, адамның әлемдік

тәртіп пен әділеттілік, оның жақсылық жағындағы белсенді күресіне тәуелділігі туралы зороастризм дінінің негізін қалаушы. Заратуштра әділдік іздеуші, жақсылықтың жаршысы болуға үндейдін, жамандықпен күресуге шақырады. Зороастризм дінінің қасиетті символы от болған. Осы тұрғыда профессор Алшанов Р.А «Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: Ізденістер мен ашылымдар» атты кітабында жалпы әлемнің пайда болу тарихындағы табиғи апаттарға тоқталып, зороастрлардың қасиетті деп танитын стихияның бірі отқа ерекше көңіл бөледі. Осы тақырыптарды зерделей келе, қазақ халқының дәстүрлі исламының зороастрлық элементтермен үндестігі бар екенін айқындауға тырысады. Заратуштраның ілімінше өмір ақ пен қарадан тұрады, жақсылық пен жамандық. Сол жамандық құдайы – Анхра Майню, жақсылық құдайы – Ахура Мазда. Анхура Мазда адамның жақсы қасиеттерін ашуға тырысса, Анхра Майню жамандыққа, зұлымдыққа итермелеген деседі. Мұндағы сәйкестікті қазақ халқының діни сенімдеріндегі оң иықта отыратын періштемен сол иығында отыратын шайтанмен байланыстыруға болады. Ахура Мазданы ғалым Алма Қыраубаева – ақыры мазда – оттың лаулау үрдісі деп интерпретация жасайды. Анхра Майнюді –Аңыра-боздау, майна қой, маңыраған отар қой деп алады [9, 31 б.]. Яғни маздап жану деген мағына береді. «Маздау» ұғымы өшпес от алауын білдіреді. Зороастрлардың қасиетті символы, табынатын атрибуты – от. Авеста бойынша от қасиетті болып саналады. Қазақ тіліндегі «От» сөзіне назар аударсақ, парсы тіліне «отәш» деп аударылады [9, 510 б.]. Мағыналық жағынан да үндес әрі екеуінің түбірі бір екенін пайымдауға болады. Осы тұста Қызылорда халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданатын «отәшгір» немесе «әтешгір» сөзінің мағынасына тоқталсақ, отты қысып алатын «от қысқыш» немесе ауызекі тілдегі «қысқаш» сөзін мысалға алсақ болады. Бұдан шығатын пайым со-

нау Авеста кезеңіндегі сайын даланы мекен еткен тайпалардың мәдениеті мен тілдік ұқсастығы айқын. Сонымен Заратуштраға тағы да оралсақ, ол – ең алғашқы пайғамбарлардың бірі, ойшыл ғұлама. Заратуштра шамамен үш мың жылдай бұрын Ұлы Тұран жазығында дүниеге келген. Ол әлемді Жаратушы Ахура-Мазданың аян беруімен отыз жасынан бастап Ұлы Шындықты насихаттай бастайды. Заратуштраның уағыздарын дала көшпелілері қабылдамай, өзін қуғынға ұшыратады. Еділ бойынан бас сауғалай қашқан дала пайғамбары Бактрия (қазіргі Түрікменстан, Ауғанстан аумағы) билеушісі Виштаспаға барып паналайды. Осы тұрғыда назар аударар кететін маңызды жайт, Заратуштраның Тұран жерінде дүниеге келуі, және құдалауға ұшырап Иран тарапына жер ауып кетуі. Кейіннен Иран патшаларының қолдауымен Заратуштра ілімі танылып, бірте-бірте ежелгі Иранға таралады. Заратуштраның діни уағыздары бірнеше ғасырдан соң ғана ескі парсы тіліне аударылып, «Авеста» атты кітап болып жинақталады. «Заратуштра» парсы тілінде «Зардошт» деп дыбысталады. «Осы сөзінің түп-тамырына келсек, парсы тіліндегі екі сөздің қосындысынан тұрады «шотор» түйе, «зард» сары деген сөздердің қосындысынан туған», - дейді Рахман Алшанов. Заратуштра сөзі «Зар айтушы» мағынасында береді [10]. Жалпы келесі нұсқаға зер сала отырып, «Зар» сөзін тура мағынасында зар деп алсақ, «доштан» сөзін бар болу деп аударсақ, зары бар адам мағынасын береді. Кейбір ғалымдар «жаратушы» деген дыбыстық нұсқасы бар екенін де айтып жүр. Жоғарыда айтқанымыздай оның уағыздарын, зарын Тұран даласының көшпенділері қабылдамады, құдалады, қуды сол себепті зар айтуы мүмкін деген пайым бар. Осылайша Заратуштра Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан жерлерін аралап ары Иран жеріне өтеді. Қазіргі қазақ даласындағы зороастрлық салт-дәстүр, тілдік, мәдени ұқсастықтар сақталған соларға келесі бөлімде кеңірек тоқталамыз.

Зороастрлықтардың екінші қасиетті сенімдерінің бірі «фраварх» немесе арвах яғни қазақ тілінде «әруақ» мағынасын береді. Ең қызығы Авеста тілінде де дәл осы мағынасында қолданылған. «Фраварх» – әруақ, өлген адамның рухы деп аударылады. Зороастрлар фравархтардың келгеніне разы екендерін осы үй төбесіне от жағу рәсімі арқылы білдіреді екен. Сондай-ақ қазақ мәдениетіндегі «От анасы» – әйел адам, «Отағасы» – ер адам деген түсініктер бар. Зороастрларда да дәл осындай түсініктер болған. Наурыз мерекесіне бір күн қалғанда от анасы алдын ала дайындалған ағашты ошақтың ішінен алынған қызыл шоқпен үй төбесіне алып шығады. Үй төбесіне бір ыдысқа су, жасыл-желең, көкөністер, май шам немесе балауыз, ыдысқа салынған жеміс-жидектер апарады. Отбасының барлық мүшелері үй төбесіне шығып, Фравахарды шығарып салу құрметіне арналған рәсімдерді орындайды. Олар жемісті бөлер алдында оқитын «Авеста друды» оқып, осылайша жемісті фраварх жолына құрбан етіп, отбасы мүшелеріне теңдей бөліп береді. Осы рәсім кезінде Авестаны мадақтайтын өз гимндерін дауыстап айтады. «Наурыз» мерекесі келген күні Авестадағы мәңгі отты қорғаушылар «мабедтер» алау жағып, жаңа жылдың келгенінен халықты хабардар етеді, осы сәтте олар үй төбесіндегі оттарын тұтатып шат-шадыман наурызды қарсы алады. Жанған от сөнгенше зороастрлар құдайларына сиынып, қалған шоқты әкеліп үйлерін аластап, қалғанын жергілікті «сөнбес алауға» немесе «аташкадеге» әкеледі. Міне осылайша олар отпен бір жағынан үйлерін аластаса, екінші жағынан хош иісті ағаш шоқтарын жұпар иіс алу үшін пайдаланды [11, 52 б.]. Осы тұстан шығатын түйін қазақ халқының әруақтарға бағыштап жеті шелпек пісіріп, иіс шығарып, өлген адамның рухына бағыштап құран оқуы мен отпен үйді аластауында өзара үндестіктің бар екенін байқауға болады.

Зороастрлықтар жаратушыға сыйынуды күніне 5 реттен Авеста бойын-

ша оқуы керек. Мұндай дұғалар Ахура-Мазда Құдайының өсиеті мен Авеста әнұраны сыйынушылардың аузынан бірнеше мәрте қайталануы керек еді. Зороастрлықтардың балиғат жасқа толғанда киетін киімі немесе жейдесі кушти деп аталады. Таңертең және кешке үйге кіргенде және шыққанда, «кушtidі» шешкен кезде, тазалану және өзге де жоралғыларды жасағанда зороастриялықтар осы сыйынуларды тағы да қайталап отырулары керек еді. Зороастрлық нанымның канондарына сәйкес, кез келген жерде сыйыну керек: шіркеуде, үй ішіндегі ошақ басында, табиғатта және т.б. жерлерде. Сонымен қатар Иран зороастрларының жүзі сыйыну кезінде оңтүстікке бағытталуы керек, ал индиялық зороастрлардың жүзі солтүстікке қарап тұруы керек. Сыйыну шаралары көптеген дәстүрлі белгілерді сақтай отырып, қоршаған адамдарға қатты әсер қалдыратын [11, 80 б.], - деседі.

Келесі тоқталатын ұғым Авестада «Дию» қазақша «дию», «сиқыршылар». Зороастрлықтардың діни сенімдерінде ұлттық сенімнің, магияның және демонологияның іздері табылды. Осылайша, зороастрларға ұрпақтан ұрпақ диюлардың (демондардың) алдындағы қорқыныш беріліп отырды; олардың алдындағы қорқынышты жою үшін зороастрлықтар ерекше жалбарыну сөздерін оқып, амулеттер мен талисмандар тағатын болған. Олар жанұя мен оның туыстарын жың, аурулардан сақтайтын болған. Зороастрлық канондарда «таза» және «лас» заттар, жануарлар, жәндіктер, өсімдіктер және де адамдар тізіліп көрсетілген. Бақсылар өз қолдарымен адамдар мен иттерден басқа жануарларды өлтіретін. Олар тіпті құмырсқаларды, жыландарды және зиянды ұшатын жануарларды өлтіруді қасиетті іс санайды деп жазады. Зороастризм доктринасына сәйкес, «тазаларға» адамдар, жануарлар (әсіресе, иттер, кірпілер, сиырлар мен қойлар) және өсімдіктер жатады. Туған күнінен бастап өлген күніне дейін зороастрлықтар тазалану іс-шарасын

қатаң ұстап, өздері айналасын түбегейлі тазалықта ұстаулары қажет. «Таза емес кір» заттарға қол тигізу күнә ретінде қарастырылатын болған [12].

Зороастризмдегі дию мен Шаманизм ілімі мен бақсылық екеуі егіз ұғымдар ма деген сұраққа жауап іздесек, Шаманизмде ерекше қасиетке ие «шаман» немесе «бақсы» адамдар. Ондай адамдар тек қана адамдарды емдеп қоймай, сонымен қатар олардың өмірін өзгерту үшін әртүрлі әдістерді қолданған. Мысалы, адамды айналып дұға секілді мәтіндерді оқыған, отпен аластаған, адамды жатқызып қойып арнайы емдер жасаған. Олар осындай ем шара үстінде еліріп, билеп, айғайлап, жануарлардың дауысын салып терең трансқа түсетін еді. Бақсының мақсаты адамдар мен әруақтар арасында елші болып, бір процесті өзгертуге өз күшін салу еді. Диюлар, жындар, мен бақсылар мен албастылар қазақ фольклорының басты кейіпкерлерінің бірі екені шүбәсіз.

Зороастрлықтар діни рәсімдерді өткізетін жерді «пескаме» деп атайды. Мұндай рәсім өткізетін жерлер таза әрі жарық болуы шарт. «Пескаме» бөлме деген мағынаны береді. Алдымен бұл бөлмеге су шашып, артынан топырақ араласқан су шашады. Иранның Йезд қаласында осындай рәсімдерді өткізуге арналған төрт бөлмелі «пескамелер» сақталған, оларды «чахар пескаме» яғни төрт бөлмелі пескаме деп атаған. Дастархан жасалатын көлемі жағынан үлкен бөлмені «пескаме-е мае» деп атайды. «Мае» үлкен деген мағынаны береді. Мұндай бөлмелердің кіре берісі шығысқа қаратып жасалған. Топырақ қосылған суды бөлме қабырғалары мен жерге, үйдің кіре берісіне шашады [13]. Қазақ тілінде «Мая» деген сөз бар, ол шөмеле деген мағынаны береді. Немесе үлкен дегенді білдіретін де мағыналары кездеседі. Бір мая шөп. Үлкен бір шөмеле шөп.

Келесі тоқталатын қызықты мәселе. Екі мәдениетке ортақ ит тұрғысында болмақ. Ит – екі мәдениетте де киелі жануар болып саналады. Ит қазақ фольклорына сай жеті қазынаның бірі. Итке

деген қазақ халқының ықыласы ерекше, итті ер азаматтардың серігі, жеті қазынаның бірі деп қабылдайды. «Ит» Авеста тілінде «саг». Осы орайда итке қатысты қарастыратын бөлімшеміз зороастрлықтардың өлімді жөнелту дәстүрі. Өлімге аяқ басушының жанында ит отыратын, себебі зороастрлықтарда ит киелі жануар саналатын. «Сагдид» жоралғысы «саг» және «ит» сөздерінің қосындысы. Итті сеніміне бола жақсы көретін, оның болуы барлық лас, нас заттардың қуылуын білдіретін, сондай-ақ ол тағамның қалдықтарын жеп қоятын. Тіпті ерте кезеңнің өзінде зороастрлықтар иттің көз жанарының өзі ерекше қасиетке ие дегенге сенген. Иттер барлық лас заттарды өзінің бір ғана көз салуының нәтижесінде жояды деп қабылданатын. Зороастрлардың «сагдид» жоралғысы тығыз байланысты бұған сәйкес өлейін деп жатқан адамның жанында міндетті түрде иттің болуы. Осы тұрғыда көптеген көзқарастар бар, кейбір зерттеушілер осы жоралғыны төрт көзді ерекше иттері болған және оны Йима атты мифологиялық батырмен байланыстырған. Ойға қонымды теориялар соңғы демді және жан тапсырушының соңғы жүрек қағысын болжай алатын иттің ерекше сезгіш қасиетімен байланыстырады. Ерте кезден сақталып келген зороастрлық дәстүрге сәйкес, жан тапсырушының айналасына және үстіне нан қоқымдарын себетін, кейін оларды ит жейтін. Егер бұрындары осы жоралғылар үшін ерекше тұқымды иттер қолданылса, IX ғасырға қарай Йезд қаласында «сагдид» жоралғысын қарапайым көше иттері атқаратын болған. Жан тапсырушының бөлмесіндегі барлық нан қоқымын иттер жеп біткен соң ғана туған-туыстарына жақындарының қайтыс болғандығы мәлімденетін болған. Өлі денеге тек қана «нассалар» олар өлімді ана өмірге аттандырушы, өлікті күзетушілер ғана қол тигізе алатын. Олар өлікті жуып, оған ақ түсті саван және кушти белбеуін тағатын, қолдарын омырауларына қоятын. Егер өзге тараптың қол тигізгені анықталса,

оны ұзақ уақыт бойы тазалайтын, жақындары өлікті тек алыстан көре алатын. Өлі дене жерге көмілгенге дейінгі үш күн мен үш түн бойы діндарлар мен туған-туыстары тағам мен ішімдікке байланысты шектеулерді ескере отырып, сыйыну шараларын жүргізетін. Өліктің о дүниеге аттанғандығы мәлім болған төртінші күні ғана күн атысымен Авестадағы тәртіп сақтала отырып, жерге көму дәстүрі басталатын [16]. Қазақстанның кейбір жерлерінде өлім шыққан 3 күн бойына үйден тағам әзірлемейтіні, өлікті күзететіні секілді ортақ элементтерді байқауға болады.

Авестадағы өмірге келу. Өмір немесе ғұмыр немесе «зендеги», қазақ тілінде де, парсы тілінде де қолданылады. Бала өмір сүрген үйде күні-түні от жанып тұратын, ал от әрдайым жақсылықтың нышаны ретінде қабылданатын. Бала туылған кезде от бірқалыппен тік жануы керек, және осы жағдайдың орын алуын отбасы мүшелері қатал бақылап отыратын. Бұл сенімнің пайда болуы келесі жағдаймен түсіндіріледі: бала туылған кезде оған ібіліс пен өзге насжандар келеді және солардан нәрестені қорғау үшін бірқалыпты жанатын отты қоя керек. Қазақ мәдениетіндегі 40 күн күтіну, жың, перілерден қорғау үшін бөлмені аластап, тазартып тұру, балаңы 40 күн бойы таза суға салу тұрғысында осындай ұқсастықтарды көруге болады. Бала туылған соң тазалану дәстүрі 40 күн бойы анасы үшін де, баласы үшін де жасалып өтеді. Бала туылғаннан кейінгі алғашқы күндері анасы таза су іше алмайтын, оттың қасында жылына алмайтын, мейлі ол қыс мезетінде босанса да, ал бұл баланы сақтап қалу үшін де аса қиынға соғатын. Сол үшін де зороастрлықтардың арасында баланың да, ананың да өлімі жиі кездесетін. Ал енді осы тұста шілдеhana той, шілде тер ұғымдарының мағынасы «чеһел» деген 40 санынан шыққанын байқауға болады. Жаз айының атауы 40 күн аптақ ыстық дегенді береді. Ал «Аптап» сөзі шақырайған, ыстық күн мағынасында қолданылып отыр. Ендеше

бұл ұқсастықтардың бекер емес екенін білдіреді. «Бекер» сөзінің мағынасы «бей» болымсыздықты білдіретін жұрнақ «кар» іс деген ұғымдарды білдірсе, қазақ тілінде «жұмыссыз» дегенді білдірсе, орыс тіліне «без повода, без дела» деп аударылады. Алайда зороастрлық әйел сау болған кезде ол тіпті мұсылман әйеліне қарағанда өте үлкен еркіндікке иеленетін. Кейбір жағдайда үй шаруасына байланысты сұрақтарды шешуде ол табандылық танытатын, және оның ойымен отбасының барлық мүшелері санасатын. Егер индиялық зороастрлар бала туылуы алдында оның тағдырын айту үшін парсы астрологтарға жүгінетін болса, ирандық зороастрлар ешқашан да астрологтардың көмегіне жүгінбейтін. Себебі Иран зороастрларының арасында олар мүлдем болмайтын, ал мұсылмандар арасында астрологтарға бару деген сөз мүлдем қозғалмайтын. Зороастрлықтар кейде тіпті баланың туу айы, күні, жылын шамамен де білмейтін, сол себепті оның туған күнін атап өту сияқты шаралар мүлдем болмаған. 7 мен 15 жас аралығында (кейбір деректер бойынша 12 жастан 15 жасқа дейін) конфирмация немесе инициация шарасы өтетін-жасөспірімді зороастриялық нанымға баулу. Инициация кезінде жасөспірімнің санына киелі күшті белбеуін тағатын, оны мейлі әйел, мейлі еркек болсын өмір бойы тағып өтуі керек. Зороастрлық еркектер киелі саналатын жейдені киюге міндетті болған. *Кушти* алатын, қасиетті *жейде* де нанымға сенудің, Авестаға сәйкес өмір сүрудің және өзінің құдайы саналатын Ахура-Маздаға бас июдің бастамасы деп қабылданды. Индиядағы парсылардың дәстүрін өткен ғасырда зерттеген әйгілі Америкадан шыққан ирандық Джексон осы жоралғының парсылар мен зороастриялықтардың арасында орындалуының ерекшелігін атап өткен. Бұл жоралғы Гуджерат парсыларында «ноузад» деп аталады («жаңа туылған»), ал зороастриялықтар оны «серда пушун» деп атап кеткен («қасиетті жейдені кию») [14, 87 б].

Жалпы алғанда, зороастрлықтар мен тәңіршілдіктің ұқсастықтары жөнінде жоғарыдағы мысалдардан-ақ байқауға болады, зерттеулердің нәтижесінде Зороастрлықтар мен Тәңіршілдердің ортақ элементтердің көп екенін байқауға болады. Тәңіршілдік пен Зороастрлық мен ұқсастықтары туралы зерттеуші-ғалым Мұхаммадияр Орынбеков «Түркілер әлемі әртүрлі наным-сенімдермен қаныққан Тәңіршілдіктен Зороастризмге дейін, олардың мәнін түсіну кезінде олардың арасындағы терең байланыс шығу тегі мен мәні бойынша бұл нанымдар бір-бірінің жалғасы және толықтыруы болды» [15], – дейді. Екі нанымда да от, су мен жер қасиетті саналатын. Қолды жумай су құю, жаңбырлы күндері далаға шығу күнә болып саналған. Жаңбырлы күні далаға шыққан адам табиғат пен жерді ластайды деп қарастырылған. Еттен алдын-ала қан алынып тасталмаса оны жеуге тыйым салынатын. Тамақ ішер кезіндегі «қатал» сақталуы керек тәртіптер зороастрлықтардың өзге ұлттар арасында тамақ ішуге болмайтындығын көрсетеді: мұсылмандардың арасында олар тамақ ішуден мүлдем бас тартаын. Қоқысты отпен өртеуге тыйым салынатын, себебі от киелі саналатын. От тұтату үшін үйде таза, кептірілген ағаш қолданылатын; тамақ пісіру кезінде оның бірде-бір тамшысы тамаққа түспеуі керек. Қоқыс пен өзге кір заттарға үйде бөлек бөлме тағайындалатын. Қоқыс толып кеткен кезде оған арнайы даярланған қоспа құйылып, жерге төгілетін. Осындай дәстүрлер әлі күнге дейін тұрғындар арасында сақталып келеді.

Қорытынды

Сонымен мақаланы қорытындылай келе, мәдени байланыстар мен жалпы рухани сабақтастықтардың түп-тамыры тереңде екеніне оның мән-мағынасы мен астарын ақтаруға зор ықылас таныта отырып, жоғарыда сіздерге ұсынылған материалдар зерделенеді. Сондай-ақ, бүгінгі таңда қолданыстағы дәстүрлі исламдағы салт-дәстүрлер мен

зороастрлық элементтердің ұқсастықтары мен ерекшеліктері баса назар аударлық мәселе болып отырғанын байқауға болады. Зороастрлықтардың мәдениетіндегі қызықты жайттар әлі де болса өз құндылығын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа өзіндік ерекшеліктерімен жете отырып, өзектілігін жоғалтпай келеді. Қазіргі таңдағы исламдық дәстүрлермен қатар халықтың рухани санасы мен болмысында бірге жасасып келеді. Қазақ халқының діндарлық дәстүрлері зерттеуді қажет ететін тылсым құпияларын айшықтай түсетін сырға толы құмыра іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Религия в Казахстане [Электронды ресурсы] URL [https:// http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm](https://http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm).
- 2 Уәлиханов Ш. Қырғыздардағы шамандықтың іздері. – Алматы. 1980. – 560 б.
- 3 Бойс М. Зороастрийцы: Вера и обычаи. – Москва, 1987. – 303с.
- 4 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 5 қаңтар. 2021.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даланың жеті қыры. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/51162>
- 6 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.
- 7 Әлкей М. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 8 Оспанов С.Е. Жаратушы әлде Заратустра қалай деді? – Алматы, 2003.
- 9 Алшанов Р.А. Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: Ізденістер мен ашылымдар. – Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, Тұран университеті, 2019. – 316.
- 10 Русско-персидский словарь. Сост. И.К.Овчинникова, Г.А.Фуругян, Ш.М.Бади. Тегеран. 2005. – 1061 с.
- 11 София Кутлаки. Среди Иранцев. Путеводитель по нравам и обычаям. – Тегеран, 1999г. – 264 с.
- 12 Куруш Никнаме «Наурыздан наурызға» 1379, Тегеран
- 13 Альберт Олмстед. История персидской империи. – Тегеран, 1395 г.
- 14 Хаджифируз. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зороастризм>
- 15 Е.А. Дорошенко. Зороастрийцы Ирана. – М., 2000. – 133 с.

Transliteration

1 *Religiya v Kazahstane* [Religion in Kazakhstan] [Elektrondy resurs] URL https://http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm.

2 Ualikhanov Sh. (1980) *Kyrgyzdardaghy shamandyktyn izderi* [Traces of Shamanism in Kyrgyz]. – Almaty. – 560 b.

3 Bois M. *Zoroastriicy: Verovanie i obychai* [Zoroastrians: Beliefs and Practices]. – Moskva, 1987. – 303 s.

4 Tokaev K.K. *Tauelsizdik barinen kymbat* [Independence is More Expensive Than Anything Else] // *Egemen Kazakstan*. 5 kantar.2021zh.

5 Nazarbaev N.A. *Uly Dalany zheti kyry* [Seven Aspects of Great Plain]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/51162>

6 Orynbekov M.S. *Genezis religioznosti v Kazahstane* [Genesis of religiosity in Kazakhstan]. – 2-e izd., pererab. i dop. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2013. – 204 s.

7 Alkei M. *Ezhelgi zhyr anyzdar: Ghylymizertteu makalalar* [Ancient Song Legends: Research Articles] / Kurast. R. Berdibaev – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b.

8 Ospanov S.E. *Zharatushy alde Zaratushtra kalai dedi?* [What Did the Creator or Zarathustra say?]. – Almaty, 2003.

9 Alshanov R.A. *Zhiyrma mynzhyldyktyn kupiyasy: Izdenister men ashlyymdar* [The Mystery of the Twenty Millennium: Quests and Discoveries]. – Almaty: KR ZHOO kauymdastyghy, Turan universiteti, 2019. – 31 b.

10 *Russko-persidskij slovar'* [Russian-Persian Dictionary]. Sost. I.K. Ovchinnikova, G.A. Furugyan, SH.M. Badi. Tegeran. 2005. – 1061 s.

11 Sofiya Kutlaki. *Sredi Irancev. Putevoditel' po nravam I obychayam* [Among Iranians. Guide to Manners and Customs]. – Tegeran, 1999g. – 264 c.

12 Kurush Nikname «*Nauryzdan nauryzgha*» [«From March to March»] 1379, Tehran.

13 Kurush Nikname «*Nauryzdan nauryzgha*» [«From March to March»] 1379, Tehran.

13 Al'bert Olmsted. *Istoriya persidskoi imperi* [History of the Persian Empire]. – Tegeran, 1395 g.

14 Hadzhifiruz. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Zoroastrizm>

15 Doroshenko E.A. *Zoroastriicy Irana* [Zoroastrians Irana]. – M., 2000. – 133 s.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Серік Тұрарұлы Сейдуманов

әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Философия, саясаттану және дінтану институтының бас директоры, Алматы, Қазақстан

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Серик Турарович Сейдуманов

доктор социологических наук, профессор, академик НАН РК, Генеральный директор Института философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Serik Turarovich Seidumanov

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, General Director of the Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Yenglik Kuralgazykyzy Kassabekova

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan